

UCHAMBUZI WA MASHAIRI

M.M. Mulokozi

0.0 Utangulizi

Shabaha ya makala haya ni kuainisha mbinu za uchambuzi wa mashairi katika mazingira ya darasani, hasa katika shule za sekondari (upili) na vyuo. Kwa kuzingatia shabaha hii makala haya yamejiepusha na mijadala mikubwa iliyopo kati ya matapo mbalimbali ya wachambuzi, mijadala ambayo ilianza huko Ulaya enzi za kina Plato na Aristotle. Kadhalika makala haya hayajiingizi katika migogoro kuhusu ushairi wa Kiswahili iliyoanza miaka ya 1950 (Taz. Amri Abedi, 1954) na kuendelea hadi siku za karibuni (rejea Abdalla, A. 1973, Kahigi na Mulokozi, 1981, Kandoro, 1978; Mayoka, 1986, Ruo, 1983). Tunazingatia mambo yale tu yaliyo muhimu na yenye manufaa kwa wanafunzi na walimu wa sekondari na vyuo.

Makala yana sehemu tatu. Sehemu ya Kwanza inajaribu kueleza maana ya ushairi. Sehemu ya pili inapambanua na kujadili kinadharia mambo makuu yanayoumba shairi, hasa la Kiswahili. Mambo hayo ni fani, maudhui na muktadha. Inapendekezwa kuwa uchambuzi wenye manufaa sharti uzingatie mambo hayo matatu. Sehemu ya tatu inatupeleka katika utendaji wa kazi yenyewe ya uchambuzi wa shairi darasani au kwingineko. Sehemu hii, ikitumia mifano kutokana na shairi maarufu la Marehemu Shaaban Robert liitwalo "Amina" inamshirikisha msomaji taratibu katika hatua nane za uchambuzi wa shairi.

1.0 Maana ya Ushairi

Ushairi ni sanaa ya lugha inayoonyesha au kueleza jambo, wazo au tukio kwa namna inayovuta hisia kutokana na mpangilio maalumu wa maneno yaliyoteuliwa, kauli za mkato, picha na tamathali; na inayowasilishwa kwa hadhira kwa njia ya kalima, wimbo au maandishi.

Kwa mujibu wa ufafanuzi huu, ushairi hauelezi tu, bali hudhihirisha/huonyesha, husawiri (depict). Ushairi huwajumuisha watu wawili au zaidi kihisia katika tukio linalowagusa wote, ukawatosa katika dimbwi la uchungu, au furaha, hasira au ridhaa, na

kuwatoa tena wakiwa wameburudika na kuelimika. Kwa sababu hii, ushairi ndiyo sanaa ya fasihi inayokaribiana zaidi na muziki, na mara nyingi sanaa hizi mbili hufungamana.

Kila jamii ina ushairi japo maumbo na maudhui ya ushairi huo hutofautiana.

2.0 Mambo makuu yajengavyo shairi la Kiswahili

Uchambuzi wa shairi aghalabu ni jaribio la kuchanganua vipengee vya ndani vijengavyo shairi (fani na dhamira) na kuvihusisha na vipengee vya nje (mazingira) ili kupata maudhui ya shairi hilo, kulielewa na kulieleweshwa kwa wengine. Uchambuzi ukifanikiwa humwezesha msomaji kulifaidi na kulifurahia zaidi shairi analolisoma.

Kabla ya kuanza kulichambua shairi lolote, mchambuzi anawajibika kuvifahamu kwanza vipengee hivyo vijengavyo shairi, vinginevyo uchambuzi wake utapwaya. Vipengee vinavyozungumziwa hapa ni vya aina tatu: (a) vya kifani (b) vya Kimaudhui (c) vyakimuk-tadha

2.1 Fani

Shairi lolote lile ni mwungano wa fani, maudhui na muktadha. Kwa kawaida mshairi hutunga ili kueleza maudhui fulani kutokana na, au kwa ajili ya, muktadha fulani. Shabaha hiyo ya mshairi hutimizwa kwa kutumia fani na hudhihirika kifani. Hivyo ingawa maudhui hutawala fani kwa maana ya kuwa mtunzi huanza na wazo ambalo hulitafutia fani ya kulieleza, lakini fani vilevile huathiri maudhui hayo, maana maudhui yamo ndani ya fani na hudhihirika kifani. Hivyo tukitaka kulichambua shairi sharti kwanza tuviainishe na kuvielewa vipengee vya kifani vilivyotumika. Vipengee muhimu vya kifani ni lugha, muundo, wahusika na mtindo.

2.1.1 Lugha

Ushairi hutumia lugha. Lugha hiyo, kama tulivyokwiska kueleza, huwa na mpangilio maalumu na

hutumia maneno maalumu yaliyoteuliwa ili kuwasilisha ujumbe wake. Kwa hiyo, vipengee vya kuangalia upande wa lugha ni:

- (a) Mpangilio wa maneno katika sentensi: Kwa nini uko kama vile ulivyo na unatupa hisia au maana gani? Unahusianaje na muundo wa shairi? Unajenga wizani au ridhimu ya aina gani?
- (b) Uteuzi wa maneno na semi: Kwa nini neno au usemi fulani umetumika? Ukibadilishwa au kuondolewa patakuwa na athari gani?
- (c) Matumizi ya picha (Jazanda) na Tamathali:

Picha (*imagery*) ni uwakilishaji wa jambo kwa kutumia kauli maneno yanayosawiri picha au hali ya jambo hilo na kuibua hisia au vionjo kuhusu jambo hilo katika akili ya msomaji/msikilizaji. Picha huweza kumfanya msomaji au msikilizaji, katika mawazo yake, aone, asikie, aonje, anuse, apende au achukie kile kinachosawiriwa. Tamathali (**figure of speech**) ni aina ya picha. Ni ufananisho wa vitu kisanaa kwa kusudi maalumu. Baadhi ya tamathali zinazotumiwa sana ni tashbiha (*simile*), sitiari (**metaphor**), tashihisi (**personification**), metonumia (kutumia sehemu ya kitu kuwakilisha kitu kamili, au kutumia kitu kidogo kuwakilisha kitu kikubwa kinachohusiana nacho), baalagha (**hyperbole kutia chuku**) na kejeli (**irony**).

Picha na tamathali hutumiwa sana na washairi ili kuyasawiri mawazo yao. Baadhi ya picha na tamathali hizo huwa na viwango mbalimbali vya maana na kuhitaji akili pevu na uzoefu kuzifumbua.

2.1.2 Muundo

Mashairi ya Kiswahili yana miundo mingi. Baadhi ya vipengee vya kimuundo vinavyotumika zaidi ni mistari, beti, mizani, na vina. Urefu wa mistari hutofautiana kutegemea mizani ya shairi linalohusika, au kutegemea mtiririko wa wazo/hisia kama ni shairi la huria ("**free**

verse"). Urefu wa beti hutegemea idadi ya mistari katika kila ubeti: zipo tungo za utatu (tathlitha), une (tarbia), utano (takhimisa) n.k. Mpangilio wa viana na mizani vilevile upo aina nyingi, kwa mfano:

- 6 a	- 6 b	au	- 6 a	- 6 e
- 6 a	- 6 b		- 6 b	- 6 e
- 6 a	- 6 b		- 6 c	- 6 e
- 6 a	- 6 b		- 6 d	- 6 e
- 8 a	- 8 b	au	- 8 a	- 8 e
- 8 a	- 8 b		- 8 b	- 8 e
- 8 a	- 8 b		- 8 c	- 8 e
- 8 b	- 8 a		- 8 d	- 8 e

Katika fani ya utenzi upo muundo uliozoeleka zaidi ambao uko hivi:

<i>ubeti 1</i>	<i>ubeti 2</i>	<i>ubeti 3</i>
- 8 a	- 8 c	- 8 d
- 8 a	- 8 c	- 8 d
- 8 a	- 8 c	- 8 d
- 8 b	- 8 b	- 8 b n.k.

Kwa kweli miundo inayotokana na mpangilio wa viana na mizani haina idadi; inategemea matakwa na ubunifu wa washairi wanaohusika.

Muundo huweza kuathiri mtiririko na maana ya shairi, hivyo ni muhimu kwa mhakiki kuuhusisha muundo wa shairi analolichambua na maudhui ya shairi hilo ili aweze kutoa tathmini ya kuridhisha.

2.1.3 Wahusika

Mashairi ya kawaida hayategemei sana wahusika ili kuwasilisha ujumbe wake. Hata hivyo yapo mashairi ya masimulizi (*narrative poetry*), kwa mfano tendi (*epics*), ambayo hutumia wahusika kujenga maudhui yake. Uchambuzi wa mashairi ya aina hiyo lazima uzingatie pia dhima na taswira ya wahusika hao katika ujenzi wa matukio na maudhui ya utendi huo.

2.1.4 Mtindo

Mtindo (*style*) ni tabia ya utungaji ambayo humpambanua mtunzi mmoja na mwingine. Mtindo hubainika katika namna mtunzi anavyotumia maneno yake, (kama anajiendelea kutumia maneno magumu au rahisi, kuchanganya lugha, kutumia methali, n.k.), jinsi anavyozipanga semi zake (kama anatumia sentensi fupifupi au ndefu, takriri (vibwagizo, n.k.), na namna anavyoomba tungo zake. Mtindo wa mtunzi humwezesha msomaji kubainisha upekee na uasili wa mtunzi huyo, na pia athari za watunzi wengine kwenye usanii wake.

2.2 Maudhui

Uchambuzi na ufafanuzi wa fani humwezesha mchambuzi kuvifasili vipengee vya kifani vya utungo unaohusika ili kupata maana na shabaha yake. Vipengee vya kifani vya utungo vinapochekechwa na kujumuishwa hutupatia vijenzi vya maana. Vijenzi hivyo huitwa dhamira (*themes*). Dhamira ndizo viini vya tungo, ndiyo masuala makuu yanayosawiriwa ndani ya tungo hizo. Masuala hayo makuu yanapounganishwa na mtazamo mahsusi wa mtunzi na kuhusishwa na muktadha wa utungo wenyewe tunapata maudhui (*content*) ya shairi hilo.

2.3 Muktadha

Wachambuzi wengi huishia kwenye hatua ya maudhui ya ndani tu, lakini iwapo uchambuzi wetu una lengo la kijamii zaidi ya lile la kisanaa tu, ni muhimu kuangalia pia mazingira yaliyozua shairi hilo. Mazingira hayo ni ya kihistoria, kijiografia, kijamii na pengine hata kiutendaji (*performance*). Mazingira hayo ndiyo tunayoyaita muktadha wa shairi, na mara nyingi ndiyo hutuwezesha kuelewa baadhi ya misemo, vidokezo (*allusions*), mafumbo na ishara anazozitumia mtunzi. Kadhalika, tukiuelewa muktadha wa shairi tutaweza kufahamu shabaha za mshairi na hivyo kutathmini manufaa ya shairi hilo kulingana na wakati wake. Kwa mfano, ni vigumu sana kuyaelewa na kuyatathmini mashairi ya Muyaka bin Haji (kama 1776 -

1840) bila kuyaelewa mazingira yaliyozua ushairi huo - yale ya migogoro ya kisiasa na kiuchumi miongoni mwa Waswahili wa Mombasa, Lamu na Pate, Wamazrui, na Waarabu wa Zanzibar.

3.0 Hatua nane za uchambuzi wa shairi

Katika uchambuzi huu wa vitendo, kielelezo tutakachotumia ni shairi la Shaaban Robert linalofahamika sana liitwalo "Amina" shairi hilo linasema hivi:

1. *Amina umejitenga, kufa umetangulia
Kama ua umefunga, baada ya kuchanua,
Nakuombea mwanga, Peponi kukubaliwa,
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua.*
2. *Nilitaka unyanyuke, kwa kukuombea dua,
Sikupenda ushindike, maradhi kukuchukua,
Ila kwa rehema yake, Mungu amekuchagua,
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua.*
3. *Majonzi hayaneneki, kila nikipumbukia,
Nawaza kile na hiki, naona kama ruia,
Mauti siyasadiki, kuwa mwisho wa dunia,
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua.*
4. *Nasadiki haziozi, roho hazitapotea,
Twafuta wokozi, kwa mauti kutujia,
Nawe wangu mpenzi, Peponi utaingia,*
5. *Jambo moja nakumbuka, sahihi ninalijua,
Kuwa sasa umefika, ta'bu isikosumbua,
Kwayo nimefurahika, nyuma nilikobakia,
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua.*
6. *Ninamaliza kutunga, kwa kukuombea dua,
Vumbi tena likiunga, roho likirudishiwa,
Mauti yakijitenga, mapenzi yatarejea,
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua.*

Sasa tutazame jinsi ya kulichambua shairi hili.

3.1 Hatua ya I

Lisome shairi zima toka mwanzo hadi mwisho ili upate picha ya jumla, kimana na kiumbo, ya shairi hilo. Katika hatua hii kama shairi ni gumu linaweza lisieleweke; kwa bahati shairi la "Amina" linaeleweka bila tatizo.

3.2 Hatua Ya II

Rudia kulisoma tena shairi hilo polepole: andika maana ya jumla unayoipata. Unaweza kupata maana zaidi ya moja. Katika "Amina" maana ya jumla inayojitokeza ni kwamba "Amina" amefariki na mtunzi anaomboleza kifo chake.

3.3 Hatua ya III

Huku ukiwa na kalamau yako ya risasi, rudia kulisoma tena shairi hilo mstari baada ya mstari. Pigia mstari kila neno, usemi, sentensi au kipengee kinachoelekea kuwa na umuhimu au dhima maalumu ya kifani au kimaudhui.

Katika shairi la "Amina" pengine utayapigia mstari mafungu ya maneno yafuatayo:

Amina umejitenga
Kama ua umefunga, baada ya kuchanua
Mapenzi tuliyofunga, hapana wa kufungua
Maradhi kukuchukua
Mauti sijasadiki kuwa mwisho wa dunia
Vumbi tena likiunga, roho likirudishiwa
Mauti yakijitenga, mapenzi yatarejea.

3.4 Hatua ya IV

Jaribu kufanya kisisisi maneno hayo yaliyopigiwa mstari au kuorodheshwa katika Hatua ya III. Bila shaka yapo mambo ambayo undani wake hutauelewa katika hatua hii, hivyo aghalabu itabidi: (a) urejee katika shairi lenyewe mara kwa mara kuona mambo hayo yaliyovyotumika,

(b) urejee katika muktadha wa shairi hilo, kama unaufahamu. Kwa upande wa "Amina", muktadha huo ni kifo cha Amina.

Jiulize, semi/sentensi hizi zinasema/zinaonyesha au zinadokeza nini? Kwa nini mtunzi kaamua kutumia maneno haya na si mengine? Je yanahusiana vipi na maana ya jumla uliyoipata katika hatua ya II?

Utaona kuwa maneno haya yanazidi kulitilia uzito suala la kifo na maombolezo ("kujitenga", "kufunga" kama ua" n.k.) Aidha, tunapata fununu kuhusu uhusiano wa shairi na marehemu: ni uhusiano wa mapenzi. Kadhalika tunadokezwa kuhusu mtazamo wa kifalsafa wa mtunzi juu ya kifo: Kwake kifo si mwisho wa maisha wala mapenzi ("vumbi tena likiunga"). Kauli isemayo "Kama ua umefunga, baada ya kuchanua" ni picha nzuri inayotodokeza kuwa labda marehemu alikuwa mzuri na kijana bado.

3.5 Hatua ya V

Chunguza vipengee vingine vya kisanaa na kimuundo alivyovitumia mtunzi. Jiulize kama vinaoana na madokezo ya maana uliyoyapata katika hatua ya iv. Vipengee unavyoweza kuchunguza katika hatua hii ni: Muundo wa shairi, vina, mizani, wizani, takriri, milio ya maneno, tamathali n.k. Kwa mfano, itadhihirika kuwa muundo wa shairi ni wa kijadi ambao hautuambii lolote kuhusu maana ya shairi hili. Kwa upande mwingine, uteuzi wa vina labda unahusiana na maudhui ya shairi kuhusu kifo, na kusudi la mtunzi la kumlilia mpenzi wake. Hii ni kwa kuwa kina cha kati cha *nga*, kinachotumika katika ubeti wa 1 na wa 3, na pia katika kibwagizo, kinatoa mlio wa sauti ya kuomboleza (katika Kiswahili twasema "mtoto alilia *ng'a* , *ng'a*"). Kadhalika, kina cha *a* kinachotokea mwishoni mwa mistari yote, na kinachotanguliwa na irabu/konsonanti laini (glides) za *e*, *i*, *u*, *w* ... kinatoa mlio wa majonzi, wa maombolezo, hasa tunapolisoma au kuliimba shairi hili kwa sauti. Hitimisho ni kuwa vina hivi vya shairi hili vinaoana na

maana na shabaha za shairi.

Vifanyie uchambuzi kama huu vipengee vingine vya kisanaa ulivyovipambanua.

3.6 Hatua ya VI

Husisha ufafanuzi wako hadi hatua hii na maana ya shairi iliyokwisha kujitokeza kuona kama mambo hayo yanaoana barabara au bado kuna pengo au mkinzano. Baada ya hatua hii utakuwa umepata maana kamili ya shairi ambayo unaweza kuitetea kifasihi kwa kurejea katika shairi lenyewe. Si lazima maana unayopata/unazopata ioane/zioane na maana watakazopata wachambuzi wengine: Jambo muhimu ni kuwa na ushahidi wa kutosha kuweza kutetea hoja zako.

Maana ambayo tumepata hadi sasa yaweza kuelezwa hivi:

Mshairi anaomboleza kifo cha mpenzi wake aitwaye Amina, ambaye amefariki kwa ugonjwa akiwa bado kijana, na anaeleza imani yake kuwa marehemu atafufuka na kuishi peponi, na hivyo mapenzi yao yataendelea.

3.7 Hatua ya VII

Hadi hatua hii, umepata maana ya shairi, lakini bado hujapata *maudhui* yake. Ili kupata *maudhui*, unatakiwa upambanue *dhamira* kuu ya/za shairi hili, na uonyeshe *mtazamo* wa mshairi kuhusu *dhamira* hizo. Katika shairi hili ni dhahiri kuwa *dhamira* kuu ni *mauti*; mtunzi anasawiri tukio la *mauti*. Anaonyesha kuwa *mauti* ni tukio lenye kuleta majonzi na kilio, na lisiloepukika. *Mtazamo* wake kuhusu *mauti* ni kwamba *mauti* si mwisho wa maisha, bali ni mwanzo wa maisha mengine "ya peponi".

Aidha, mtunzi anazungumzia pia *dhamira* ya mapenzi. Anaonyesha kuwa mapenzi ni uhusiano wa milele ambao huweza kuendelea hata baada ya kifo hatimaye kitashindwa na ufufuo; aidha, kifo hakina uwezo wa

kukomesha mapenzi.

3.8 Hatua ya VIII

Hii ni hatua ya uhakiki; sasa mchambuzi ana uhuru wa kutathmini, kusifu au kulaani. Baada ya kulichambua na kulielewa vizuri shairi hilo katika hatua saba zilizotangulia, sasa waweza kulitolea tathmini ya kifani na kimaudhui. Katika kufanya hivyo, ni muhimu kuzingatia muktadha wa wakati lilipotungwa, na wakati wa leo. Tathmini yako itazingatia mahitaji ya miktadha yote miwili. Unaweza kusema kuwa shairi hilo lilipotungwa lilikuwa na umuhimu kijamii, kwani liliwafariji wafiwa. Umuhimu wake leo labda umepungua kwa kuwa muktadha huo wa kifo cha Amina umepita. Hata hivyo, labda shairi limebakia na umuhimu wa kihisia na kifalsafa kuhusu tatizo la maisha na mauti na ufumbuzi wake. Hili ni tatizo la kiulimwengu, tunalo siku zote, kwani, kama asemavyo Kitereza, "Mauti tunaishi nayo" (Kitereza, 1981).

4.0 TAMATI

Makala haya yamejaribu kuonyesha kuwa shairi ni sanaa ya lugha inayotumia mbinu za uelezaji na mvuto wa kihisia kuwasilisha ujumbe wake. Tumeonyesha kuwa, ili kulichambua shairi darasani, mchambuzi hana budi kuzingatia mambo matatu yanayoingiliana. Mambo hayo ni fani, maudhui na muktadha. Mambo hayo yakizingatiwa mchambuzi ataweza kupata maana ya ndani iliyogubikwa katika sanaa ya shairi, na vilevile kupata maudhui mapana ya shairi ambayo hufungamana na mazingira ya kijamii na kihistoria yaliyozua shairi hilo.

MAREJEO

- Abdalla, A. 1973 "Ushairi wa Kiswahili: Na Uhuishwe usiuliwe," *Zinduko I*, Chama cha Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Abedi, A. 1974 *Sheria za kutunga Mashairi na Diwani ya Amri East African Literature Bureau, Nairobi.*
- Chiraghdin, S. 1977 "Utangulizi" katika A. Nassir, *Malenga wa Mvita* Oxford University Press, Nairobi.
- Kahigi, K.K. 1976 "Ushairi: Mtazamo wa Kisayansi." *Kiswahili 45/1*, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI), Chuo Kikuu Dar es Salaam.
- Kandoro, S. 1978 "*Ushahidi wa Mashairi ya Kiswahili na Lugha yake.* Longman, Dar es Salaam.
- Kezilahabi, A. 1973 *Ushairi wa Mapokeo na wa wakati Ujao*" *Zinduko* Chama cha Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Kitereza, A. 1980 *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka na Ntulanalwo na Bulihwali.* Tanzania Publishing House (TPH) Dar es Salaam.
- Massamba, D.P. 1983 "*Utunzi wa Ushairi wa Kiswahili*" katika TUKI *Makala za Semina III* (kimeelezwa hapo chini).
- Mayoka, J. 1977 "Vina na Mizani ni Uti wa Mgongo wa Ushairi wa Kiswahili" *Mulika 9*, TUKI, Dar es Salaam.

- Mayoka, J. 1986 *Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka*. TPH, Dar es Salaam.
- Mulokozi, M.M. 1975 "Ushairi wa Kiswahili ni Nini?"
Lugha yetu 25 - 29, Baraza la Kiswahili la Taifa, Dar es Salaam.
- Mulokozi, M.M. na Kahigi, K.K. 1981 *Kunga za Ushairi na Diwani yetu* TPH, Dar es Salaam
- Robert, Shaaban 1966 *Maisha yangu na Baada ya Miaka Hamsini*. Nelson, Nairobi.
- Ruo, R.K. 1983 "Suala la ushairi wa Kiswahili" (katika TUKI hapo chini).
- Topan, F. 1973 "Dibaji" katika E. Kezilahabi *Kichomi*, Heinemann, Nairobi.
- TUKI 1983 *Makala za Semina ya Kimataifa Waandishi wa Kiswahili III: Fasihi, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam*.

MAKTABA
TAASISI YA TAALUMA ZA KISWAHILI